

Література

- Іванишин 2003: Іванишин, П. Поезія Петра Скунця (Художнє вираження національно-духовної ідентифікації ліричного героя) [Текст] / П. Іванишин. — Дрогобич–Львів, 2003. — 291 с. — ISBN 966-538-129-6.
- Ігнатович 2000: Ігнатович, О. Один не означає — сам [Текст] / О. Ігнатович // Скунець П. М. Один. — Ужгород : Два кольори, 2000. — С. 5—24. — ISBN 966-7781-01-1.
- Крупа 2005: Крупа, М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту [Текст] / М. Крупа. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. — 416 с. — ISBN 966-07-0297-3.
- Науменко 2005: Науменко, А. Філологічний аналіз тексту (Основи лінгвопоетики) [Текст] / А. Науменко. — Вінниця : Нова книга, 2005. — 416 с. — ISBN 966-7890-95-3.
- Пономарів 1993: Пономарів, О. Стилїстика сучасної української мови: Підручник [Текст] / О. Пономарів. — Київ : Либідь, 1993. — 248 с. — Бібліогр.: с. 244. — ISBN 5-325-00448-4.
- Русанівський 2001: Русанівський, В. Історія української літературної мови [Текст] / В. Русанівський. — К. : АртЕК, 2001. — 391 с. — Бібліогр.: 382. — ISBN 966-505-041-9.
- Скунець 2000: Скунець, П. Один [Текст] / П. Скунець. — Ужгород : Два кольори, 2000. — 536 с. — ISBN 966-7781-01-1.
- Мацько 2005: Мацько, Л.І. Стилїстика української мови: Підручник [Текст] / Л.І. Мацько [за ред. Мацько Л.І., Сидоренко О.І., Мацько О.М.]. — К. : Вища шк., 2005. — 462 с. — Бібліогр.: с. 454—460. — ISBN 966-642-274-3
- СУЛМ 1973: Сучасна українська літературна мова: Стилїстика [Текст]. — Кн. 5. [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 588 с. — Бібліогр.: с. 583—584.

В статтє рассматривается проблема индивидуально-авторського стиля поета. Выделено лингвостилістичекіе особенности синтаксических конструкций поэтических произведений, проанализировано функциональну́ю значимость синтаксических фигур в тексте писателя. Исследование проведено на материале поэзий П. Скунця.

Ключевые слова: авторский стиль, П. Скунець, поэтический синтаксис, синтаксические единицы.

The article is devoted to the problems of studying the linguo-stylistic peculiarities of the poetry. The main attention was paid to the stylistic analysis of syntactic units and figures of syntactic level, there was defined their functional expediency in the textual space of the poetic work. Research has been done on the basis of the poetry by P.Skynts'.

Keywords: author's style, P.Skynts, poetic syntax, syntactic units.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

Людмила Шитик

ББК 81.2Ук – 22
УДК 811.161.2'367

СИНКРЕТИЗМ КОНСТРУКЦІЙ ІЗ ЧУЖОЮ МОВОЮ

Статтю присвячено дослідженню різновидів чужої мови в аспекті теорії перехідності. Визначено синкретичний статус прямої мови, обґрунтовано засади виокремлення перехідних різновидів чужої мови, окреслено їхні кваліфікаційні характеристики.

Ключові слові: перехідність, синкретизм, контамінація, пряма мова, діалог, цитата, непряма мова, невластне-пряма мова, тематична мова, напівпряма мова, вільна пряма мова, включена пряма мова, непозначена пряма мова, вільна непряма мова.

У процесі спілкування часто виникає потреба передати чужу мову, тобто висловлювання іншої особи, уведене в авторську розповідь. Традиційно в лінгвістиці поняття чужої мови включає різноманітні синтаксичні конструкції, здатні найефективніше відтворити мовлення чи думки певної особи в авторському тексті. Широке розуміння терміна „чужа мова” не тільки як чужого висловлювання або його частини, оформленої окремою синтаксичною конструкцією, що залучена в авторський контекст, але і як наведених в тематичному плані „чужих” думок (т. зв. „внутрішньої мови”), прогнозує різноманітні засоби вираження „чужої мови”: дослівне відтворення, переказ, перероблення „чужих” тем, алюзії, ремінісценції, прецедентний текст, запозичення, наслідування, стилізації тощо [Малихіна 2000: 5].

У мовознавчих студіях конструкції з чужою мовою вивчали залежно від розуміння сутності цього феномену. Чужу мову досліджували як структурний елемент тексту або окремого висловлювання (Г. М. Чумаков, Є. С. Отін), звертали увагу на прагматичні характеристики, способи і засоби вираження (Н. Д. Арутюнова). Тенденція до переходу в комунікативну парадигму зумовила аналіз таких параметрів чужої

мови, як істинність, обґрунтованість, доцільність, коректність (Н. Ю. Шведова, А. Р. Балаян), обґрунтування принципів аналізу чужої мови в контексті спілкування (М. М. Бахтін) тощо.

Слід вважати слушним виокремлення таких способів передавання чужої мови: дослівне (пряме) відтворення чужої мови, недослівне (приблизне, непряме) передавання та синкретичні способи відтворення чужої мови, що виникають унаслідок взаємозв'язку та взаємопереходів між різновидами чужої мови.

Дослідження конструкцій із чужою мовою в аспекті теорії перехідності актуальне з огляду на потребу з'ясування їхнього синкретичного статусу в синтаксичній системі, опису кваліфікаційних характеристик.

Мета статті – теоретично обґрунтувати синкретизм способів передавання чужої мови, з'ясувати їхній функціонально-стилістичний потенціал (на матеріалі роману Любові Голоти „Епізодична пам'ять”, відзначеного 2008 року Національною премією України імені Тараса Шевченка).

Матеріал дослідження становить динамічний пласт засобів вираження чужої мови в естетично спрямованому, художньому вияві. Вибір роману мотивуємо широким представленням у творі різноманітних конструкцій із чужою мовою, що можна пояснити його специфікою: фабульний час повісті – це сорок днів після смерті матері головної героїні, термін, що вона вирішила провести самотою в батьківській хаті, попрощатися з нею, звільнити спогади, укотре переживши їх. „Коротке” сорокаденне життя героїні дивовижно вмістило в собі життя „довге”. Епізодична пам'ять, що визначає форму і суть особистої пам'яті людини про власне минуле, не вимірюється датами в лінійній протяжності, а складається з картинок-спогадів про яскраві й емоційно забарвлені події. Для реалізації такої епізодичної пам'яті письменника використовує різноманітні способи відтворення чужої мови.

У процесі аналізу лексичного матеріалу використані науково-теоретичні положення про сутність і вживання способів передавання чужої мови в структурі художнього тексту, накопичені в працях українських і зарубіжних дослідників.

Наукова новизна полягає в спробі уточнити типологічну характеристику конструкцій із чужою мовою, описати їх в аспекті теорії перехідності, залучивши до аналізу новітній фактичний матеріал.

Відображаючи дві ситуації спілкування та їхніх учасників – вихідних і актуальних комунікатів – конструкції з чужою мовою виявляють суттєві особливості своєї прагматичної організації. Неоднозначні кваліфікації конструкцій із прямою мовою засвідчують їхню складну природу та синкретичну специфіку. Як два структурно автономні пласти розповіді, авторська і пряма мова об'єднані в єдине розповідне ціле завдяки спеціальним авторським реченням, що вводять діалог або монолог героїв [Рустасова 2006: 13]. Конструкції з прямою мовою перебувають у ранзі текстових утворень і виходять за межі синтаксису речення, перебуваючи не в граматичному, а в загальнозмістовому зв'язку [СУЛМ 1972: 428], а тому вони демонструють міжранговий синкретизм, зумовлений системною взаємодією одиниць різних мовних рангів – речення і тексту.

Основна функція прямої мови в художньому творі – індивідуалізована й водночас типізована презентація дійових осіб засобами їхнього мовлення, тобто створення мовленнєвої характеристики, або мовного портрета, персонажа. У романі „Епізодична пам'ять” дослівне відтворення чужого мовлення репрезентоване конструкціями з прямою мовою, діалогом, полілогом. Напр.: *Сорок років тому мати нажахано спитала: „Це що, війна?” Батько відповів: „Та ні, політика...”* (37)

– *Усе ще шукаєш відповідей в книжках, на кожне питання – цитата?.. Цілком в дусі нашого часу: опустити ситуацію до абсолютного нуля, аби потім запитувати, що будувати від цього нуля...*

– *Уже запитував один чоловік... А ти вже не читаєш? Сьогодні люди і, зокрема, політики не комплексують від того, що мало читають. А відтак – не поважають культури власної нації, не розуміють, що не можна піднести цивілізаційний рівень країни, у якій вимирають мова і її носії. Коли державна влада не має відчуття українськості, а шукає зразків деінде, – народ починає хворіти і вмирати... Я читаю, бо не хочу бути деграданткою!* (88)

Цікавим способом використання конструкцій прямої мови для відтворення чужого мовлення є цитатія. Цитата – дослівний уривок із якогось твору, використаний іншим автором для підтвердження чи пояснення своєї думки – за структурою може являти собою й одне речення (просте чи складне), і сполучення речень, і частину якогось одного речення, навіть окремого словосполучення чи слова, що є ключовим для певного тексту, напр.: *„П'ятірки” отримували лише їхній син Вовик, але то були цілком заслужені „п'ятірки”, він отримував їх завжди, на всіх уроках, він учився, як „хлопчєна з розумними очима, із чолом високим та ясним” і, як не дивно, його діти любили...* (160). – *... А з раба – страх утробний до сьомого коліна, ото про них Тарас писав: „О роде суетний, проклятий...”* (169) – цитата включена в пряму мову персонажа.

„Бо хто зможе нашкодити нам і кому завдаємо жалю, впізнавши себе в інших?”

І хіба не нагадає ця – забуто чия – цитата клаптик із її студентської сукенки чи сторінку розсипаного конспекту першокурсниці... (178–179).

У змістовому зв'язку між словами автора і реченнями, що відтворюють чужу мову, закладена можливість структурно-функціональних перетворень, кінцевим результатом яких є конструкції з репродукованим, непрямо відтвореним чужим мовленням [СУЛМ 1972: 428], що із синтаксичного погляду становлять складнопідрядне з'ясувальне. Такі утворення кваліфікують як непряму мову і вживають їх переважно в тих випадках, коли необхідно коротко передати зміст розмови. Непряма мова передає зміст чужого висловлення економнішими засобами, бо в центрі уваги не те, як говорить мовець, а те, що він говорить [Шульжук 2001: 110]. Напр.: *... Увечері дівчинка вибігла пошукати в небі рухому зірочку – батько повідомив, що о двадцятій сорок*

пролітатиме супутник саме над Любимівкою і його можна побачити, якщо уважно дивитися (41). ... *але дівчинка не хотіла цукерки і не хотіла, аби ця чужа жінка говорила до неї, розпитуючи, як її звуть, чому вона плаче і де її мама* (182).

Синтаксично непряма мова не є синкретичним утворенням, адже репрезентована не в текстовій, як пряма мова, а в реченнєвій площині – являє собою складнопідрядне речення. Водночас непряма мова – це авторський виклад змісту й думок персонажів, тому в ній також поєднуються дві змістові площини – авторська й персонажа, хоч зазвичай переважає стиль автора. Ступінь зближення непрямої мови з прямою буває різним: іноді спільним є тон мовлення, іноді – окремі слова в складі непрямої мови, а іноді вся фраза збігається за будовою з прямою мовою, напр.: *Діда Фургала мали б називати самородком-фенологом, а прозивали Погодою, хоча й не забували перепитувати у нього, коли висаджувати розсаду чи сіяти озірки, чим драгували його бабу до крику* (166). *Тулвінг припускає, що знання в пам'яті організовані у формі скриптів...* (89).

Отже, непряма мова також позначена синкретизмом, але не міжранговим, як пряма мова, а синкретизмом змісту, оскільки у ній в авторській інтерпретації представлена чужа мова, тобто маємо авторський виклад думок персонажів.

Обидві форми відтворення чужої мови – пряме й непряме – необхідні в мові, причому одна з них часто проникає в іншу: у пряму мову входить непряма як її складник, у непряму – уводять елементи прямої мови. На думку Г. А. Рустомової, явища взаємопереходів і явища перехідні – це різні речі, хоч і тісно пов'язані. Взаємопереходи структур нерідко породжують нові, перехідні форми синтаксичної організації мови. На стикові різнорідних синтаксичних структур виникають нові утворення, одні з яких посідають потім чільне місце в типологічній структурі мови, а інші, ще не закріпившись у мові, являють собою, по суті, продукт індивідуально-авторського використання, породжуючи спочатку відчуття „неправильності” з огляду на незвичайність і рідковживаність [Рустомова 2006: 19].

У сфері засобів передавання чужої мови перехідними, або синкретичними, утвореннями, що характеризуються синтезом диференційних ознак різних способів відтворення чийогось мовлення, доцільно вважати вільну пряму мову, внутрішню пряму мову, або внутрішній монолог, невласне-пряму мову, вільну непряму мову, тематичну мову, включену пряму мову.

У науковій літературі статус цих синтаксичних одиниць витлумачено неоднозначно: як контаміновані, проміжні чи перехідні способи передавання прямої мови. Контаміновані способи виокремлює В. А. Бурцев, мотивуючи таку кваліфікацію тим, що термін „контамінація” (схрещення) позначає взаємодію одиниць мови, яка спричинює їхню семантичну чи формальну видозміну або утворення нової (третьої) одиниці. До контамінованих способів він зараховує вільну пряму мову, включену пряму мову, непозначену пряму мову і тематичну пряму мову [Бурцев 2004: 100]. Контамінацію вбачає в утворенні невласне-прямої мови О. О. Селіванова [Селіванова 2006: 251].

Як перехідні утворення кваліфікує нетипові способи передавання чужої мови Г. А. Рустомова, зараховуючи до них невласне-пряму мову, вільну пряму мову, безсполучникову непряму мову, інтерференцію, підрядну пряму мову, підрядну невласне-пряму мову [Рустомова 2006: 19]. В. Л. Рінберг вважає, що невласне-пряма мова не має нічого спільного з проміжними категоріями, а становить особливий, своєрідний тип чужої мови. До проміжних утворень між прямою і невласне-прямою мовою зараховує внутрішній монолог і не погоджується з трактуванням невласне-прямої мови, або вільної непрямої мови, як монологічної нерозчленованої категорії. Ототожнення цих понять представлено в авторитетних посібниках з української мови [Курс СУЛМ 1951: 355–359; Кулик 1961: 278; Шульжук 2004: 368; Бевзенко 2005: 245]. Натомість у вільній непрямої мові В. Л. Рінберг убачає елементи прямої і непрямої мови [Рінберг 1971: 198].

Вважаємо за доцільне розрізняти синкретичні способи передавання чужої мови і звичайне змішування непрямої мови з елементами прямої, тобто перехідні явища і взаємопереходи явищ. На наш погляд, нетипові способи відтворення чужої мови зазвичай позначені синкретизмом, адже вони відтворюють інформацію у двох площинах – із позицій автора і мовця, які часто взаємодіють.

У сфері чужої мови повністю не усталена термінологія: пряму, непряму, невласне-пряму мову та ін. називають способами, формами, прийомами передавання чужих висловлювань, подеколи їх кваліфікують як різновиди або види чужої мови.

Як відомо, художній твір є писемною мовою автора, яка містить два основні різновиди – авторську мову і чужу. Будь-яка авторська мова із синтаксичного погляду слугує основою розповіді, канвою твору, куди вставлені інші способи викладу, що мають свої засоби вираження. При цьому засоби вираження прямої мови, невласне-прямої мови, з огляду на їхню синтаксичну залежність від авторського тексту, обов'язково мають подвійний характер: з одного боку, вони виділяють ці категорії з авторського контексту, з іншого – поєднуються з ним. Нам імпонує розмежування способів викладу в художньому творі – мови автора, мови героя і невласне-прямої мова, яка поєднує суб'єктні плани автора і персонажа [Рустомова 2006: 11]. Вважаємо за необхідне розрізняти способи передавання чужої мови і способи викладу в художньому творі.

Залежно від лексико-синтаксичних засобів вираження, виокремлюємо основні способи передавання чужої мови – пряму і непряму – та перехідні, що різною мірою поєднують диференційні ознаки основних: вільну пряму, внутрішню пряму мову (внутрішній монолог), невласне-пряму мову, вільну непряму мову тощо. Невласне-пряму мову Г. А. Рустомова кваліфікує і як третій спосіб викладу в художньому творі, що посідає проміжне місце між мовою автора й мовою персонажа, створюючи двоплановість висловлення, а тому логічно розмежовувати й інші перехідні способи викладу чужої мови.

Загалом усі конструкції з чужою мовою можна вважати синкретичними утвореннями, оскільки вони характеризуються синтезом диференційних ознак або різних способів передавання чужої мови, або способів її викладу в художньому творі чи обох водночас. На цій підставі логічно виокремлювати в межах конструкцій із чужою мовою два види протиставлень: „пряма мова // непряма мова” та „чужа мова // авторська мова”.

Систему опозицій „пряма мова // непряма мова” заповнюють не всі нетипові способи передавання чужої мови, а лише ті, що поєднують ознаки прямої й непрямої мови.

А – пряма мова.

Аб – периферія прямої мови: вільна пряма мова, внутрішня пряма мова (або внутрішній монолог).

АБ – проміжна ланка: невласне-пряма мова.

аб – периферія непрямої мови: вільна непряма мова.

Б – непряма мова.

Синкретизм таких способів характеризується синтезом диференційних ознак прямої і непрямої мови. Конструкції, що перебувають на периферії прямої мови і в проміжній ланці, позначені виявами міжрангового синкретизму, оскільки, як і пряма мова, перебувають у текстовій, а не в реченнєвій площині. Вільна непряма мова як периферія непрямої мови являє собою складне речення – складнопідрядне чи безсполучникове, а тому характеризується синкретизмом лексико-граматичних засобів вираження.

Визнаючи в художньому творі у межах конструкцій із чужою мовою два види протиставлень „пряма мова // непряма мова” та „чужа мова // авторська мова”, вважаємо за доцільне побудувати й систему опозицій „мова персонажів // мова автора”.

А – мова персонажів у типовому вияві: зовнішня пряма мова, діалог, полілог.

Аб – вільна пряма мова, внутрішня пряма мова (внутрішній монолог), включена пряма мова.

АБ – невласне-пряма мова.

аб – вільна непряма мова, тематична мова, непряма мова.

Б – мова автора.

Деякі виокремлювані мовознавцями способи передавання чужої мови, зокрема тематичну мову, включену мову, яких не було в системі опозицій „пряма мова // непряма мова”, зараховано в зону перехідності „мова персонажів // мова автора”, оскільки вони мають дещо іншу специфіку. Так, тематична мова, виділена Г. М. Чумаковим, є однією з форм, що узагальнено вказують на зміст чужої мови [Чумаков 1975: 94–95], вираженої конструкціями чи окремими словами зі значенням об'єкта. Тематична мова лише називає тему, предмет розмови чи пропонує перелік питань для обговорення, а тому в синтаксичному плані являє собою або просте, або складне речення. Об'єктні поширювачі можуть бути виражені:

– іменниками без прийменників чи з прийменниками *про, щодо, стосовно*, напр.:

Йшли повагом, дід розповідав різні бувальщини, десть близько восьмої були вже у сорочинських родичів (185). *Здавалося, що та безумна від болю і напруги жінка буде й далі говорити до матері, розповідаючи про цей світ ...* (74–75);

– займенниками з прийменниками чи без них, напр.: ... *що думав, про що мріяв – ніколи не говорив про це...* (31);

– підрядною частиною, напр.: *Час від часу дід Погода приходив у двір до колгоспного агронома, і дівчинка чула, як батько радо вітав отого кропив'яного діда...* (167).

Останній варіант тематичної мови – тему-речення – можна включити в систему опозицій „пряма мова // непряма мова” на периферію непрямої мови, з огляду на подібність синтаксичної будови. Однак непряма мова передає зміст чужого висловлювання, а тематична називає лише тему повідомлення. Засобами зв'язку слугують тільки сполучні слова, а за метою висловлювання тематична мова являє собою розповідний фрагмент тексту [Бурцев 2004: 102].

Включену мову як різновид контамінованих способів передавання чужої мови не вводимо до системи опозицій „пряма мова // непряма мова”, оскільки вона не має ознак непрямої мови, а входить як складник у пряму мову того, хто передає свої чи чужі слова. Перша чужа мова містить водночас й авторський контекст для другого висловлювання, напр.: – *Особливо слід вам звернути увагу на Турівну, всі її знають, на радіо часто виступає. Як заведе про сільський рід, про українські традиції, – аж вуха 'януть. А голос, голос – як у сіамської кицьки!.. І на кухні все про те ж нявкала: „... Сашко, ти – символ покоління... Колись наша мертва епоха ще попливе! І висипляться мачинки літ на білі сорочки пам'яті, і загорлає червонястий вогняний півень з полотен Федосюка, і народ збагне масштаби історичного часу, співвідносячи шість десятиків з тисячоліттями!..”* – землячку Гаїна ненавиділа – майже інтуїтивно, як антипода, – тому перекирляла її дуже талановито [297].

О. С. Вержбицький стосовно таких випадків зазначав, що „зрідка пряма мова може подаватися ступенями чи шарами. Це буває тоді, коли в одному висловленні поєднуються думки чи слова якоїсь особи, хронологічно відділювані” [Курс СУЛМ 1951: 351], або в одному висловлюванні передано мову кількох осіб, що нашаровуються ступенями [Там само: 354].

Отже, тематична мова, включена мова й непряма мова є синкретичними лише за змістом, адже в них поєднано дві змістові площини – авторська і персонажа, тобто маємо авторський виклад мови персонажів. Такі способи передавання чужої мови, як вільна пряма, внутрішня пряма, невласне-пряма, вільна непряма, є

синкретичними не тільки в аспекті поєднання суб'єктивних планів автора й персонажа, а й синтаксично, різною мірою поєднуючи й формальні ознаки прямої і непрямой мови.

Решту виокремлених мовознавцями способів передавання чужої мови – непозначену пряму мову, напівпрямую мову, живописну непряму мову, безсполучникову непряму мову – аналізуватимемо в межах інших, більш об'ємних, утворень – вільної прямої та вільної непрямой мови.

У романі „Епізодична пам'ять” достатньо представлені нетипові способи відтворення чужої мови. На периферії прямої мови перебуває, як зазначено вище, вільна пряма мова та внутрішня пряма мова (внутрішній монолог). У науковій літературі немає єдності стосовно кваліфікації першого різновиду. Так, вільну пряму мову трактують як адаптоване передавання чужої мови зі скороченням якихось фрагментів, спрощенням формулювань, що подеколи призводить до зміненого відтворення окремих місць. Однак у вільній прямій мові збережено модальність, оцінність, граматичний лад чужої мови, що зближує її з класичною прямою мовою. О. С. Скобликова зауважує, що вільна пряма мова являє собою адаптований виклад, а не буквальне відтворення чужої мови. У писемному тексті її не виділяють лапками, а короткі авторські введення, на зразок: *сказал далее подробно, писал он, думал он,* – використовують переважно в інтерпозиції (трапляються зрідка й конструкції з препозитивним уведенням), вони виділяються лише комами й відіграють роль вставних речень [Скобликова 2006: 183].

Г. А. Рустамова основною формою реалізації вільної прямої мови вважає монолог (у газетно-інформаційному стилі) або монологічну репліку (у художньому стилі). Основну розрізняльну ознаку вбачає в графічному оформленні, адже за умови, що лексичний склад вільної прямої мови і прямої мови збігаються, це єдиний критерій, який визначає тип повідомлення. Основною структурною ознакою є абсолютно повна морфологічна співвідносність лексичного матеріалу з формами прямої мови: наявність хоча б одного морфологічного елемента непрямой або невластиве-прямой мови унеможливає кваліфікацію чужої мови як вільної прямої [Рустамова 2006: 16–17].

Загалом погоджуючись із думкою мовознавців, вважаємо за доцільне в художньому творі виокремлювати такі різновиди вільної прямої мови:

а) непряме цитування (недослівний виклад думок), напр.: *Можливо, їй приснився якийсь сон, щось заболіло, щось відзвітувало? Навряд чи мати знала про Персея – героя, що народився від золотого дощу – так поиняв Зевс Даная, заховану в башті. Сам Гефест викував Персеєві крилаті сандалі, й понесли вони його, на диво давнім грекам, від подвигу до подвигу – і Медузу Горгону обезголовив, і морське чудовище здолав, здобувши Андромеду, ще й заснував славні Мікени. Персей, як і годиться геросів, став сузір'ям на Чумацькому Шляху, звідки метеорний потік сягає земної орбіти щосерпня, – як золотий відгомін золотого дощу...* [44];

б) уживання крилатих висловів, прислів'їв, приказок, не оформлене як пряма мова, напр.: *Мати відмовлялася чистити ту рибу, будь-який улов коментувала прислів'ям: риба та зайці заведуть у старці...* [31–32];

в) так звану непозначену пряму мову, що охоплює три структурні типи відповідно до графічного оформлення авторських уведень (препозитивне, інтерпозитивне, постпозитивне), напр.: *Васадзе милостиво кивнув, – продовжуй, тобі тепер можна! – і Гаїна раптом відчула себе сильною і небезпечною: ну я вам покажу, я порозказую про ваші дисидентські переговори, гордовиті нікчеми!* (297). *Я почав розпитувати про свого прадіда Симона, дід Гаврило розказував. Симін після голоду зостався сиротою, скитався по наймах, хоч земля була, бо Миколаївка – село козацьке, а всіх козаків землею наділяли, та, крім землі і подвір'я, під голод хазяйства не зосталось.* [...] (187) – постпозитивна вільна пряма мова оформлена як самостійне речення, а тому після слів автора відсутній відповідний розділовий знак – двокрапка, тире чи кома й тире.

Надзвичайно поширеним способом відтворення чужої мови в художньому творі є внутрішні монологи, типологічний статус яких з'ясовано по-різному. Визнаючи загалом естетичну значущість і важливість існування на сторінках художніх творів внутрішнього мовлення героїв, багато дослідників об'єднує внутрішній монолог і невластиве-прямую мову в один художній прийом на підставі їхньої функціональної схожості. Погоджуємося з думкою В. Л. Рінберг, що внутрішній монолог не можна ототожнювати з невластиве-прямою мовою попри те, що їх зближують змістова спрямованість, лексико-фразеологічний склад і синтаксично-стилістична специфіка, яка межує з емоційно-експресивним забарвленням категорії.

Нам імпонує розрізнення Г. А. Рустамовою двох стилістичних форм внутрішнього мовлення персонажів: зображене внутрішнє мовлення як різновид невластиве-прямої мови – частково трансформовані внутрішні репліки й думки персонажа в умовах авторської розповіді – та внутрішню пряму мову (у традиційній термінології „внутрішній монолог”). Внутрішня мова героїв у художньому тексті виникає не тільки для відтворення монологічних роздумів героя, але і як форма внутрішньої, завуальованої розмови героїв між собою, напр.:

„Серце, прохромлене минулим, теперішнім і ... майбутнім, де тебе не буде... Але ж існує час духовний – наші уявлення про вічність, про її цінності, – де його межі? Чим вимірюється – епізодичною пам'яттю, кількістю дежавю, коли нам здається, що ми давні як світ або зовсім дитинні!.. Пам'ять серця чи пам'ять свідомості?..

Тепер, коли батька нема на землі, я часто думаю, що його духовний вік засягав на сторіччя. Може, це генетична пам'ять або абсолютний генетичний код? Чи адаптується безвічність з „нині”? Ти спиш, мамо, – твій сон смертний чи безвічний?

Батько помер уві сні – там часу не існує, тому й можливі лише уві сні зустрічі їх, колишніх, – із нами, теперішніми... Тато говорив „я вже нажився”, – знав, що повертається у час духовний?

Батько, мій мертвий батько, рятує мене од відчаю, але це я приховую від усіх... Батько не сниться, ні, – він приходить у сні, туди, де немає „був”, „було”, „були”, є лише власний час кожного, хто зустрічається в позачасі. Тато відкрив мені це після своєї смерті у відповідь на мій розпач... Ув одному зі снів батько сказав, що йому пора повертатися „туди” і запитав – „скільки там, на старому годиннику”?

– На тому, що його не змогли відремонтувати в жодній майстерні? Годинник не йде вже кілька років...

– Іде, іде! – буденно сказав батько і махнув рукою на прощання. Вранці я кинулася до шухлядки, де лежав зламаний годинник, і ... почула цокання! Він ішов, показуючи лише батькові відомий час. [...]” (72– 73).

У художньому контексті часто внутрішня пряма мова і невластива-пряма мова перебувають поряд, ніби допомагаючи авторові показати одне й те ж явище під різним кутом зору, що збагачує експресивно-стилістичний малюнок розповіді, напр.: ... „Вийти зі свого болю або дати йому вийти з мене, інакше, я й справді провалюся в нього, наче в чорну діру”... Вихід один – завдати собі стільки праці, щоб втома притлумила будь-які відчуття. Вигадувати не доводиться: роботи навалом (137).

Досліджуваний лексичний матеріал засвідчує високу продуктивність конструкцій із внутрішньою прямою мовою в романі „Епізодична пам'ять” (логічніше, на нашу думку, послугуватися саме цим терміном, адже поняття „внутрішній монолог” відображає форму вираження внутрішнього мовлення героя). Роздуми героїні, представлені у формі внутрішнього монологу, часто не мають належного пунктуаційного оформлення за зразком прямої мови, відсутні також слова автора, натомість їх маркує в тексті графічне оформлення – курсивом. Очевидно, ці зразки також можна вважати внутрішньою прямою мовою, відтвореною, однак, за іншим типом.

Напр.: ... Де ти починаєшся, мій власний часе? Часе, де ти живеш? Хто пробудив мене з позачася, тихого, молочного, як сон у теплій кімнаті, – такий безпам'ятний і вседержимий, що пробудження вимагає зусиль, я відчуваю, як моє тіло береться росяною вологою, а легке, майже прозоре волосся липне до вологої шийки. Бачу свої руки, що тягнуться догори – варто їх випростати, і мама кинеється назустріч, простягне свої і вихопить з білого безгоміння колиски, притулить до грудей, до того запаху, який щоразу вдихаю, припадаючи лицем до її щоки, – запах, як і доторк, – це те, що пам'ятаю найперше, – тільки запах і доторк, а не світло чи темрява, якої так боюся у цю безсонну ніч, сповнену шепотів, зітхань дощових, бо хіба дощ – то не розмова душі небесної з прахом земним, не плач її за тілесними муками й радіощами? За чим ридати, матінко моя, що оплакуєш дрібними сльозами, які падають на любимівську землю, на мою хвору душу і на ваші з батьком могили?.. (76–77).

Виражаючи приховані судження й переживання, прагнення і сподівання героя, внутрішня пряма мова дає змогу читачеві стати свідком внутрішньої, психологічної діяльності персонажів. Такий контакт між читачем і персонажем, як зазначає Г. А. Рустамова, може бути налагоджений автором художнього твору двома шляхами:

1) або за його ілюзорної відсутності, повної відмови від „втручання” в думки героя, тобто через внутрішній монолог;

2) або контамінацією, зливанням голосів автора й дійової особи в невластиву-прямій мові [Рустамова 2006: 37].

У мовознавстві донедавна побутувало визначення невластиву-прямої мови як різновиду непрямой або конструкції проміжного характеру, що виникає внаслідок зближення прямої й непрямой мови, чи самостійної категорії в цьому ряду [див.: Курс СУЛМ 1951: 355–358; Ринберг 1971: 198; Королевич 1968: 163–173]. Водночас представлено й інший погляд на специфіку невластиву-прямої мови, згідно з яким її кваліфікують як поєднання авторської і чужої мови або вважають категорією одного рангу з прямою мовою. Невластиву-пряму мову тлумачать і як важливий стилістичний засіб художнього твору, що дає авторові змогу створювати текст перехідного характеру – не повністю авторський і водночас непрямого цитування мови персонажів [Українська мова 2000 : 374].

Нам імпонує позиція Г. А. Рустомової, яка трактує невластиву-пряму мову в площині протиставлення „авторська мова // чужа мова” („мова автора // мова персонажів”), констатуючи, що за змістом (поєднання суб'єктивних планів автора й героя) і за засобами вираження невластиву-пряма мова є третьою самостійною категорією поряд з авторською мовою і мовою персонажів [Рустамова 2006 : 11]. Невластиву-прямій мові відведено проміжну ланку, зважаючи на двоплановість її змістового наповнення, яка створюється завдяки тому, що в невластиву-прямій мові відображена манера мовлення літературного персонажа, емоційне забарвлення, характерне для прямої мови, проте передана вона не від імені персонажа, а від імені автора, оповідача, що зливає його мову зі своєю [Вавринюк 2004: 47].

Отже, невластиву-пряма мова в літературному творі посідає проміжне місце між авторською і чужою мовою, але водночас вона є проміжною ланкою між прямою та непрямую мовою, бо виникла внаслідок взаємодії і взаємовпливу й обох способів передавання чужої мови. Тому є всі підстави погодитися з О. О. Селівановою, що невластиву-пряма мова – це вияв синтаксичного (очевидно, реченнєвого – Л. Ш.) і текстового синкретизму [Селіванова 2006: 412], тобто різнорангове утворення.

Невласне-пряму мову називають ще й вільною непрямою мовою, пережитою мовою, із чим ми не погоджуємося, оскільки вільною непрямою мовою номінуємо інший спосіб передавання чужої мови, що перебуває на периферії непрямої.

Оскільки невласне-пряма мова є двоплановою категорією, вважаємо за необхідне трактувати сутність невласне-прямої мови у двох площинах: у площині протиставлення „мова персонажів // мова автора” як спосіб викладу, за якого чужа мова формально зливається з авторською, що зумовлює поєднання суб’єктивних планів автора й героя в однаковому співвідношенні (проміжна ланка між авторською й чужою мовою).

У площині протиставлення „пряма мова // непряма мова” прийнятна така дефініція: це особливий синкретичний спосіб передавання чужої мови, що поєднує особливості прямої мови (за змістом) і непрямої мови (за формою).

Невласне-пряма може мати різний ступінь наближеності до прямої мови, що дає підстави розрізняти два різновиди невласне-прямої мови залежно від стилістичних орієнтирів, – „літературний” і „характерологічний” [Кожевникова 1997; Вавринюк 2004: 45–47]. Така типологія, по суті, збігається з виокремленими Г. А. Рустомовою двома варіантами: „авторською” та „персональною” невласне-прямою мовою [Рустомова 2006: 387].

Для першого різновиду характерна незначна структурна нівеляція внутрішнього монологу героя в бік авторської розповіді. Т. Вавринюк до літературного зараховує „фрагменти художнього тексту, що відображають позицію героя і з якими пов’язане повне чи часткове „перевтілення” оповідача у свого персонажа” [Вавринюк 2004: 45]. Дослідниця мотивує це тим, що фрагменти, які передають глибоко приховані, інтимні моменти психічного і духовного життя персонажа, насичені елементами чужого слова. У стилістичному плані такі фрагменти характеризуються явно вираженою книжністю, відшліфованістю, а синтаксичні зв’язки номінації особи характеризуються співвіднесеністю з дієсловами стану, процесу (*хотіти, знати, любити, пам’ятати, відчувати, думати, чути* тощо) [Вавринюк 2004: 45], напр.: *Скринька продовжує бубоніти, а вона дивиться у вікно і намагається не слухати його, хоча так хочеться пояснити щось, а може, просто висловити те, що пояснила собі: люди залежні не прощають вільнолюбства нікому. Але бути іншою вона не вміє, та й хто, народжений у степу, любить тиранів? Розораний, понищений, вбитий степ поволі, десятиліттями, заростає землею, але тирани у ній безслідно зникають, такі вони, наші терени, терновища, тирлища, тернівники...* (238).

„Персональна”, або „характерологічна”, невласне-пряма мова позначена певною індивідуалізацією мисленнєво-мовленнєвого плану персонажів [Рустомова 2006 : 38], а тому вона виявляє більшу наближеність до прямої мови, про що свідчить включення питальних та окличних речень, що часто функціонують як неповні, парцельовані чи перервані структури, вкраплення просторіч, оцінно-експресивної лексики, напр.: *І знову – очима до стелі. Наче крізь слюдяне віконце розглядає своє життя: хіба ж то були біди?! Хіба вона була такою безпомічною, як нині, коли вже ніхто не назове дитиною?! Не пересниється, не передумается, ні...*

Доц паде, а ти будь тихо, жінко. Ти маєш пережити ще одну смерть – смерть батьківського дому. Чому ти називаєш це смертю? Тому, що інакше це називається зрада... [81].

Усі ці засоби експресивності й емоційності мови недоступні для авторської розповіді, а форма невласне-прямої мови, як зауважує Б. М. Кулик, дає авторові змогу не тільки відтворити чужу мову, зберігши в ній індивідуальні особливості мови героїв, а й повніше і глибше, ніж за допомогою інших способів, виразити думки і прагнення героїв [Кулик 1961 : 280]. Широкі стилістичні можливості, виразність і яскравість, емоційне багатство й образність сприяють оживленню розповіді.

На периферії непрямої мови перебувають конструкції з чужою мовою, які об’єднують терміном „вільна непряма мова”. На доцільності розмежування вільної непрямої мови наголошувала В. Л. Рінберг, мотивуючи тим, що, на відміну від невласне-прямої мови, яка є особливою, своєрідною категорією, вільна непряма мова поєднує ознаки прямої і непрямої [Рінберг 1962 : 20]. Тенденція до змішування цих двох способів відтворення чужої мови спричинила виникнення кількох варіантів вільної непрямої мови, які мають різне тлумачення в науковій літературі [Скобликова 2006: 182; Українська мова 2000: 370; Шульжук 2004: 369; Пешковский 1956: 486; Курс СУЛМ 1951: 358; Шульжук 2001: 111; Рустомова 2006: 18 та ін.].

Вважаємо за необхідне виокремити такі різновиди вільної непрямої мови:

1) т. зв. живописна мова, що на шкалі перехідності перебуває найближче до прямої мови: формально це непряма мова, яка, однак, не позбавлена семантико-стилістичного колориту прямої мови, напр.:

... говорила ж Федорка Писаніє, що біленький зоряний туман, який котиться-стелиться над ним, – *то душки господні, що летять, туди, де нема ні тривоги, ні печалі, а є лише спокій, без кінця і без краю... Позоставляли свої тіла в землі, обличчя в дзеркалах, а тихе світіння любові їхньої – завжди з нами, бо любов – це те, що не минає, рятуючи або караючи тих, хто на землі* (44) – наведене речення ілюструє й графічне маркування в тексті чужої мови курсивом;

2) т. зв. напівпряма мова – уведена до авторської чужа мова, оформлена як непряма (складнопідрядним реченням), але з посиланням на мовця та відтворенням граматичної будови і стилю прямої мови; обов’язковим є вживання форм розмовної мови, вставних одиниць, модальних слів (*на жаль, мовляв* та ін.), напр.: ... *Знову вколола – змахнула сльозу Віра, накинувши гачка на двері та присівши на лаві. Мовляв, я тут – у приймах, і хата не моя, а Гаїнина. Прийшла сюди чи не сорок літ тому, а все у наймах...* (252);

3) розмовна непряма мова – це дослівне відтворення прямої мови зі збереженням її граматичної будови, але у формі складнопідрядного речення, проте, на відміну від попереднього різновиду, без вставних та

модальних слів, що дає підстави кваліфікувати ці утворення як граматично ненормативні (оскільки такі конструкції властиві розмовній мові та просторіччю, то в разі введення їх у художній твір вони можуть мати різне пунктуаційне оформлення: і без лапок, і з лапками, а тому описані О. Є. Вержицьким утворення [Курс СУЛМ 1951: 358] можна зарахувати до цього різновиду), напр.: ... у конюха, якого дразнять дід Жеребило, люстерко вмазане в стіну над рукомийником – старий перед ним голиться перед Різдом, Великоднем, Жовтневою революцією і на велике похмілля, посварившись із бабою і обіцяючи, що пристане в прийми до Рябкової Моті, якщо „**стара кобила не прикусить лизня, бо я його таки колись одріжу**” (18);

4) безсполучникова непряма мова – граматично оформлена як непряма мова (переважно дієслова в III особі, у формі минулого часу однини тощо), проте не складнопідрядною, а безсполучниковою конструкцією (що зближує цю структуру з прямою мовою), напр.: *Виходжу, здоровкаюсь, а дід зі сльозами: **і чого сплю, і чого не прийшов до нього провідати, а він од людей дізнався, що внук дома...*** (184).

Розповів дід Гаврило таку історію: коли він був молодим, жив при батьках, косили вони косами пшеницю на цьому полі, було це десь в 1901 році, бо вже народився його син, мій батько. [...] (186).

Отже, проаналізований мовний матеріал засвідчив існування синкретизму у сфері чужої мови. Загалом усі способи передавання чужої мови можна вважати синкретичними утвореннями, оскільки вони характеризуються синтезом диференційних ознак різних способів передавання чужої мови та способів її викладу в художньому творі. На цій підставі логічно виокремлювати в межах конструкцій із чужою мовою два види протиставлень: „пряма мова // непряма мова” та „чужа мова // авторська мова”.

Конструкції з чужою мовою різнопланово ілюструють вияви змістового, формального та реченнєво-текстового синкретизму. Більшість утворень, зокрема ті, що перебувають на периферії прямої мови та в проміжній ланці, як і власне конструкції з прямою мовою, демонструють передовсім міжранговий синкретизм, що зумовлений системною взаємодією одиниць різних мовних рангів – речення і тексту. Синкретизм змісту і форми або лише змісту характеризує конструкції з непрямою мовою та периферійними до неї способами передавання чужої мови.

Аналіз специфіки різноманітних способів передавання чужої мови в романі „Епізодична пам'ять” Любові Голоти засвідчує, що їхній функціонально-стилістичний потенціал є потужним, оскільки художній текст являє собою писемну мову автора, яка містить авторську й чужу мову в різних варіантах. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні способів відтворення чужої мови в проекції на інші функціональні стилі.

Література

- Бевзенко 272: Бевзенко, С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис [Текст] / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко ; Ред. Н. В. Леонова. – К. : Вища школа, 2005. – 272 с. – (Навчальний посібник). – ISBN 966-642-190-9.
- Бурцев 2004: Бурцев, В. А. Синтаксический разбор сложного предложения и анализ текста [Текст] / В. А. Бурцев. – Емц : ЕГУ им. И. А. Бунина, 2004. – 113 с. – Бібліогр.: с. 125–126.
- Вавринюк 2004 : Вавринюк, Т. Невласне-пряма мова як засіб суб'єктизації тексту [Текст] / Т. Вавринюк // Мандрівець. – 2004. – № 2. – С. 45–47. – Бібліогр.: с. 47.
- Домашнев 1983: Домашнев, А. И., Шишкина, И. П., Гочарова, Е. А. Интерпретация художественного текста [Текст] / А. И. Домашнев, И. П. Шишкина, Е. А. Гончарова. – М. : Просвещение, 1983. – 192 с.
- Кожевникова 1970: Кожевникова, К. Спонтанная устная речь в этической прозе [Текст] / К. Кожевникова. – Praha, 1970. – 165 с.
- Королевич 1968: Королевич, Н. Ф. Невласна пряма мова в романі А. Головка „Бур'ян” [Текст] / Н. Ф. Королевич // Синтаксична будова української мови. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 163–173.
- Кулик 1961: Кулик, Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис [Текст] / Б. М. Кулик. – 2 частина. – К. : Рад. школа, 1961. – 287 с. – (Підручник).
- Курс СУЛМ 1951: Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис [Текст] / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 2. – К. : Рад. шк., 1951. – 407 с.
- Малихіна 2000: Малихіна, С. В. Функціональний аспект „чужої мови” в науковому тексті [Текст] : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2000. – 16 с.
- Пешковский 1956: Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. – М., 1956. – 511 с.
- Ринберг 1971: Ринберг, В. Л. Несобственно-прямая речь и внутренний монолог в сфере средств передачи чужого высказывания [Текст] / В. Л. Ринберг // Вопросы синтаксиса русского языка : Сборник статей. – Ростов-на-Дону, 1971. – С. 193–202.
- Ринберг 1962: Ринберг, В. Л. Невласне-пряма і вільна непряма мова [Текст] / В. Л. Ринберг // Українська мова в школі. – 1962. – № 1. – С. 15–21.
- Рустамова 2006: Рустамова, Г. А. Лингвистические особенности несобственно-прямой речи в художественном тексте [Текст] / Г. А. Рустамова. – Баку : Kitab alemi, 2006. – 120 с. – (Монографія). – Бібліогр.: с. 106–112.
- Селіванова 2006: Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія [Текст] / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. – Бібліогр.: с. 668–688. – ISBN 966-8791-00-2.

Скобликова 2006: Скобликова, Е. С. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения (теоретический курс) [Текст] / Е. С. Скобликова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 264 с. – (Учебное пособие). – Бібліогр.: с. 261–262. – ISBN 5-89349-716-3 (Флинта). ISBN 5-02-033146-5 (Наука).

СУЛМ 1972: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис [Текст] / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с. – Бібліогр.: с. 509–512.

Українська мова 2000 : Українська мова : Енциклопедія [Текст] / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с. – ISBN 966-7492-07-9.

Чумаков 1965: Чумаков, Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью [Текст] / Г. М. Чумаков. – К. : Вища школа, 1965. – 219 с.

Шульжук 2001: Шульжук, Н. Синтаксичні особливості конструкцій з чужою мовою у діалозі [Текст] / Н. Шульжук // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 8 / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 319 с. – ISBN 966-7277-88-7.

Шульжук 2004: Шульжук, К. Ф. Синтаксис української мови [Текст] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2004. – 408 с. – (Підручник). – Бібліогр.: с. 388–396. – ISBN 966-580-173-2.

Статья посвящена исследованию разновидностей чужого речи в аспекте теории переходности. Определен синкретический статус прямой речи, обоснованы принципы выделения переходных разновидностей чужой речи, установлены их квалификационные характеристики.

Ключевые слова: переходность, синкретизм, контаминация, прямая речь, диалог, цитата, косвенная речь, несобственно-прямая речь, тематическая речь, полупрямая речь, свободная прямая речь, включенная прямая речь, необозначенная прямая речь, свободная косвенная речь.

The article investigates the varieties of speech of another person in the aspect of transition theory. The article determines the syncretic status of direct speech. It is grounded on the principles of separation of the transitional varieties of speech of another person and outlines their qualifying characteristics.

Keywords: transitivity, syncretism, contamination, direct speech, dialogue, quotation, indirect speech, non-direct speech, content speech, semi-direct speech, free indirect speech, marked direct speech, unmarked direct speech, free indirect speech.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.